

SAVEZ U LUKINU EVANĐELJU I DJELIMA APOSTOLSKIM¹

Darko TOMAŠEVIĆ

Katolički bogoslovni fakultet u Sarajevu

Josipa Stadlera 5, BiH – 71 000 Sarajevo

darko.tomasevic@gmail.com

Sažetak

Tema saveza nije u dovoljnoj mjeri istražena u Lukinim spisima, iako Luka četiri puta izričito spominje riječ savez u svojim dvama djelima: dva puta u svom evanđelju i dva puta u Djelima apostolskim. No, uz ovo izričito spominjanje, kod Luke se može naći i sedamnaest implicitnih aluzija na savez. Dvanaest ih je u njegovu evanđelju, a pet u Djelima apostolskim. Kad govori o savezu, Luka prvenstveno uzima njegov unilateralni vid i donosi aluzije na savez koji je Bog sklopio s Abrahamom, Davidom, Mojsijem, ali i Ilijom. U prvom redu govori o savezima s Abrahamom i Davidom, koji su bitni za Lukinu teologiju spasenja. Naime, davidovski savez je bitan zbog činjenice da će, prema Natanovu proroštvu, iz njegova korijena niknuti Spasitelj (2 Sam 7,12-16). A abrahamski savez je važan zbog činjenice da je njegovim potomcima obećano spasenje; no ne samo Izraelcima nego svim ljudima. Kroz abrahamski savez, Luka je želio naglasiti univerzalnost spasenja. Savez s Mojsijem Luka koristi kad želi ukazati na izraelsku nevjernost.

Prema Luki savez je prije svega razlog spasenja koje je ostvareno u Isusu Kristu. Isus je ispunjenje svih saveza. Prihvaćajući savez, od ljudi se traži odgovor obraćenja. Govoreći o savezu, Luka također naglašava Božju milost. Bog je taj koji ispunja svoja obećanja kod sklapanja saveza; a temeljno obećanje je spasenje.

Ključne riječi: savez, Lukino evanđelje, Djela apostolska, unilateralni vid saveza, spasenje.

¹ Budući da nema puno literature koja se specifično bavi ovom tematikom, uvelike mi je pomogao magistarski rad koji je uradio Frank Z. KOVÁCS, *The Covenant in Luke-Acts*, magistarski rad na North-West University, Potchefstroom Campus, South Africa, 2006.

Uvod

Tema saveza nije u dovoljnoj mjeri istražena u Lukinim spisima.² Bibličari su više pozornosti posvećivali mjestima koja direktno govore o savezu, a puno manje aluzijama na savez u Lukinu evanđelju i Djelima apostolskim. Kad se govori o savezu kod Luke-Djela obavezno se mora uzeti u obzir koncept »ispunjenja obećanja«. Tema saveza povezuje se s dvije činjenice: prva je da je Bog dao obećanje patrijarsima da će biti uz izraelski narod; a druga je uspostava novog saveza, kojeg je Krist ostvario na Posljednjoj večeri.

Koncept saveza je koncept koji se nalazi u Starom zavjetu i u LXX. Starozavjetni koncept saveza ima dva vida: unilateralni i bilateralni savez. LXX prevodi בְּרִיתָהּ kao διαθήκη, što samo pokazuje da su prevoditelji razumjeli savez kao nešto što je Bog uspostavio.

Lukino evanđelje i Djela apostolska donose četiri izričite te sedamnaest implicitnih referenca na savez. Govoreći o savezu Luka prvenstveno uzima njegov unilateralni vidik. Bog je u Isusu ispunio obećanje i kao rezultat Isusova dolaska došlo je spasenje.³ Prema Luki, savez je razlog spasenja. Luka-Djela, govoreći i izravno i neizravno o savezu, prvenstveno se poziva na saveze s Abrahamom i Davidom. Davidovski savez koristi kad Isusa identificira kao pomazanika koji daruje obećano spasenje. Na abrahamski savez se poziva kad govori o onima kojima je spasenje i milosrđe ponuđeno, i kojima će biti dano. A to su prije svega Židovi;⁴ no to ne znači da su pogani isključeni, čak štoviše. Luka se ponekad poziva i na savez s Mojsijem, ali uglavnom kad govori o izraelskoj nevjernosti. Uz to, čini se da je Luka svjestan i duhovne dimenzije saveza time što donosi aluzije na Izaijin vječni savez. Luka na savez gleda prije svega kao na sredstvo kojim se daje razlog spasenja ostvarenog u Kristu. On isto tako koristi izraz »savez« da bi podsjetio na unilateralni vid saveza.

² Možda je jedan od razloga i to što su neki bibličari smatrali da ova tema Luku i nije previše zanimala. Jedan od komentara kaže: »Riječ διαθήκη pojavljuje se u Djelima apostolskim samo u 3,25; 7,8 i zasigurno nije važan element u Lukinu teološkom rječniku.« Charles Kingsley BARRETT, *A critical and exegetical commentary on the Acts of the Apostles*, I, Edinburgh, 1994., 647.

³ Treba reći da su narativni tekstovi Luke-Djela uvelike uvjetovani izrazitom otkupiteljsko/povijesnom perspektivom. Drugim riječima, Luki je posebno bilo važno naglasiti povijest spasenja.

⁴ »Božanska obećanja saveza prvenstveno su upućena Židovima«, tvrdi Sabine Van Den EYNDE, *Children of the promise: on the ΔΙΑΘΗΚΗ-promise to Abraham in Lk 1,72 and Acts 3,25*, u: Jozef VERHEYDEN (ur.), *The Unity of Luke-Acts*, Leuven, 1999., 469-482; ovdje 482.

1. Pojam saveza

Temeljni izraz koji se u Starom zavjetu koristi za koncept saveza je בְּרִית. Pojam saveza nije jednoznačan, nego višeznačan, kako u Starom tako i u Novom zavjetu. To jest, pojam saveza je jako kompleksan i težak za razumjeti. Jedan od razloga kompleksnosti je i taj što korijen hebrejske riječi nije jasan i originalno značenje korijena se tumači na različite načine.⁵ Sljedeći problem su ideološke razlike koje postoje između Abrahamova, Mojsijeva i Davidova saveza, tako da je i to razlog zašto je teško definirati »savez«. Pokušavajući riješiti taj problem, pojedini bibličari su tvrdili da ne treba tražiti lingvističko značenje riječi savez, budući da se radi o *teološkoj ideji*, tj. »teološkom konceptu« koji se razvio tijekom izraelske povijesti.⁶ No većina bibličara ipak pokušava dati značenje ovoj riječi, tako da se donose četiri značenja, po kojima savez znači: a) veza između dvije ili više stranaka; b) ugovor između dvije stranke; c) obveza koju netko prihvaća ili traži da netko drugi prihvati; ili međusobno prihvaćanje obveza; d) odnos između dvije ili više stranaka koje imaju namjeru ne povrijediti savez. Pojam saveza uključuje sva četiri vidika.⁷ Savez je i bezuvjetno obećavajući, ali i uvjetno ugovorni (tj. on je i unilateralan ali i bilateralan). »Savez je ugovor između dvije stranke koji ih veže zajedničkim interesima i odgovornošću, i koji se sastoji od određenih sastavnih dijelova; a to je 'formular saveza' koji se zaključuje ili konzumira određenim ceremonijalnim činom.«⁸

Zbog svega gornjeg navedenog, jako je teško prevesti hebrejsku riječ בְּרִית tako da su i prevoditelji Starog zavjeta na grčki imali velikih problema. Postoji grčka riječ συνθήκη (ugovor, dogovor), no ta grčka riječ uključuje ugo-

⁵ O kompleksnosti pojma 'savez' vidi u: David J. McCARTHY, *Old Testament covenant. A survey of current opinions*, Richmond, 1972., 1-3; Cleon L. ROGERS, Jr, *The Covenant with Abraham and Its Historical Setting*, u: *Bibliotheca Sacra*, 127 (1970.) 507, 241-256, posebno stranica 243. Neki povezuju korijen riječi s asirskom riječju koja znači *karika*, *vez* – čime se naglašava veza između ugovornih strana. O tome vidi u: George E. MENDENHALL, *Law and Covenant in Israel and the Ancient Near East*, Pittsburgh, 1955.; Nathanael SCHMIDT, *Covenant*, u: *Encyclopaedia Biblica. A critical Dictionary of the Literary Political and Religious History, The Archaeology, Geography and Natural History of the Bible*, I, New York, 1899., 928. Drugi tvrde da korijen riječi znači *rezati*, *sjeći* i tako naglašavaju ideju žrtvovanja u savezu. Vidi: Klaus BALTZER, *The Covenant Formulary. In Old Testament, Jewish and Early Christian Writings*, Philadelphia, 1971., 2-8; Dennis John McCARTHY, *Treaty and Covenant. A Study in Form in the Ancient Oriental Documents and in the Old Testament*, Rome, 1978., 86-89.

⁶ Tako misli Ernest Wilson NICHOLSON, *God and his people. Covenant and theology in the Old Testament*, Oxford, 1986., 81, 191.

⁷ Usp. Griphus GAKURU, *An inner-biblical exegetical study of the Davidic covenant and the dynastic oracle*, Lewiston, 2000., 15-18.

⁸ Cleon L. ROGERS, *Covenant with Abraham and Its Historical Setting*, 243.

vor dviju strana koje su na istoj razini; tj. Bog i čovjek bili bi na istoj razini.⁹ Stoga je LXX izabrala riječ διαθήκη, koja izvorno znači »volja«, »testament«, u smislu oporuke. Oporučitelj izražava svoju volju, a izvršitelji oporuke su dužni tu volju provesti u djelo; s te strani radi se o obostranoj odgovornosti. No oporučitelj i izvršitelj oporuke nisu na istoj razini; tako da su prevoditelji LXX koristeći riječ διαθήκη sačuvali činjenicu da Bog i čovjek nisu na istoj razini. U isto vrijeme ova riječ je uključivala i uzajamnost.¹⁰ Riječ διαθήκη se skoro uvijek u LXX koristi za riječ בְּרִית¹¹ i moglo bi se reći da ona u biti dobro pretače značenje riječi בְּרִית. Znači, ideja saveza koju izriče riječ בְּרִית je uglavnom sačuvana u riječi διαθήκη.¹²

2. Savez u Novom zavjetu

S obzirom na broj pojavaka, čini se da tema saveza igra temeljnu ulogu u Starom zavjetu; i nešto malo manju ulogu u Novom zavjetu. Dok se s jedne strane riječ »savez« bezbroj puta citira u SZ, dotle se ova riječ pojavljuje samo četiri puta u kanonskim evanđeljima (Mt 26,28; Mk 14,24; Lk 1,72; 22,20).¹³ Od ova četiri mjesta, tri puta se riječ »savez« spominje u kontekstu Isusove Posljednje večere, kad Isus tumači riječi izrečene iznad čaše vina.

Na prvi pogled se dakle čini da evanđelja ne pokazuju veliko zanimanje za temu saveza. No, Novi zavjet ne pokazuje veliko zanimanje samo kad se radi o izričitom spominjanju riječi »savez«. Ako se uzme širi kontekst, onda je očito da je tema saveza utkana u teološko promišljanje Novog zavjeta. Luka u 1,72 ističe da je Isus došao zato što se Bog sjeća svog saveza; a Marko Isusovu

⁹ J. C. Hindley to objašnjava ovako: »prevoditelji Septuaginte su bili jako svjesni (...) da Božji savez nije ugovor jednakih, nego propis ili naredba Boga čovjeku. On je temeljno i neizbježno jednosmjernan: on je διαθήκη, ne συνθήκη.« J. C. HINDLEY, *The Meaning and Translation of Covenant*, u: *The Bible Translator*, 13 (1962.) 2, 90-101, posebno 96. Vidi i: Ernst KUTSCH, *Verheißung und Gesetz. Untersuchungen zum sogenannten »Bund« im Alten Testament*, Berlin, 1973., 27; Frank CRÜSEMANN, *Ihnen gehören (...) die Bundeschlüsse (Röm 9,4): Die alttestamentliche Bundestheologie und der christlich-jüdischen Dialog*, u: *Kirche und Israel*, 9 (1994.) 1, 21-38, posebno 26.

¹⁰ Usp. Covenant, u: Henry Snyder GEHMAN (ur.), *The New Westminster Dictionary of the Bible*, Philadelphia, 1970., 188-190. Vidi: Ernst KUTSCH, *Neues Testament – Neuer Bund? Fehübersetzung wird korrigiert*, Neukirchen-Vluyn, 1978., 47-162.

¹¹ Od 287 puta koliko se riječi בְּרִית koristi u Starom zavjetu, LXX 260 puta ovu riječ prevodi riječju διαθήκη. Usp. Ellen Juhl CHRISTIANSEN, *The Covenant in Judaism and Paul. A Study of Ritual Boundaries as Identity Markers*, Leiden, 1995., 8.

¹² Usp. Harry Angus Alexander KENNEDY, *The significance and range of the covenant-conception in the New Testament*, u: *Expositor*, 10 (1915.) 10, 385-410; posebno 393-394.

¹³ Vidi: διατίθημι, διαθήκη, u: Gerhard KITTEL (ur.), *Theological Dictionary of the New Testament*, IV, Grand Rapids, 1967., 104-134, posebno 132-134.

smrt povezuje sa Starim zavjetom: »Krv saveza se za mnoge proljeva« (Mk 14,24). Evanđelja dakle ističu da je Isus došao da bi ispunio savez.¹⁴

Neke može začuditi što se riječ »savez« ne koristi često u Novom zavjetu. Nekima to predstavlja i problem, iako se ovaj izostanak može razumjeti. Postoje dva razloga zašto se riječ »savez« ne koristi tako često u Novom zavjetu. Kao prvo, ideja saveza s Bogom se u židovstvu prvenstveno povezivala sa Sinajskim savezom i Mojsijevim zakonom, dok je za rimsko carstvo pojam »saveza« označavao i ilegalno tajno društvo.¹⁵ Ovi razlozi mogli su utjecati na rijetko korištenje riječi »savez«. Čini se da su navedena značenja toliko opterećivala prve kršćane da savez nisu mogli upotrebljavati u ispravnom značenju. Od 33 mjesta u Novom zavjetu gdje se spominje riječ »savez«, više od polovice su citati iz SZ ili referencije na starozavjetne saveze.¹⁶ Upravo je stoga jako teško reći je li savez u Novom zavjetu teološki koncept koji je preuzet iz židovstva ili se radi o pojmu koji je označavao odnos prvih kršćana jednih prema drugima i prema Kristu. Iako ima mali broj dokaza, ipak se može reći da su se kršćani, barem jedno vrijeme, smatrali zajednicom povezanom savezom. No ovaj savez je puno slobodniji od starozavjetnog shvaćanja saveza, i puno kreativnije tumačenje starih tradicija.

3. Izričita spominjanja riječi »savez« u Lukinu evanđelju i Djelima apostolskim

Luka u svoja dva djela četiri puta izričito govori o savezu koristeći oblike: διαθήκης (Lk 1,72 i Dj 3,25); διαθήκη (Lk 22,20); διαθήκην (Dj 7,8).¹⁷

3.1. Lk 1,67-79 – Benedictus – Zaharijino proroštvo

Lk 1,72: »...iskazati dobrotu ocima našim i sjetiti se svetog Saveza svojega«

¹⁴ Usp. Covenant, OT and NT, u: Katharine Doob SAKENFELD (ur.), *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*, I, Nashville, 2006., 767-778.

¹⁵ Vidi Covenant, u: George Arthur BUTTRICH (ur.), *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, I, Nashville, 1962., 714-723, posebno 722.

¹⁶ Novozavjetna mjesta u kojima se izravno spominje riječ savez su: Mt 26,28; Mk 14,24; Lk 1,72; 22,20; Dj 3,25; 7,8; Rim 9,4; 11,27; 1 Kor 11,25; 2 Kor 3,6.14; Gal 3,15.17; 4,24; Ef 2,12; Heb 7,22; 8,6.8ss; 9,4.15ss.20; 10,16.29; 12,24; 13,20; Otk 11,19.

¹⁷ Osim ovih izričitih spominjanja i korištenja riječi διαθήκη, pojedini proučavatelji ove teme uvrštavaju još jedan izraz. Radi se o glagolu συντίθημι, koji znači 'dogovoriti se, odlučiti, složiti se', tj. radi se o dogovoru dviju osoba. Ovaj se glagol nalazi kod Lk 22,5; Dj 23,20; 24,9 (ovdje se pak koristi glagol συνεπιτίθημι). No samo kod Lk 22,5 ovaj glagol ima konotaciju ugovora dviju osoba i donekle bi se moglo govoriti o savezu. Vidi: Frank Z. KOVÁCS, *The Covenant in Luke-Acts*, 39-40.

Grčki tekst glasi: ποιῆσαι ἔλεος μετὰ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ μνησθῆναι διαθήκης ἀγίας αὐτοῦ.

Zaharijin *Benedictus* je u isto vrijeme i hvala i naviještaj.¹⁸ U Zaharijinu hvalospjevu koristi se riječ διαθήκη u kontekstu obećanja danog Abrahamu da će Bog s njim sklopiti savez. Kontekst se naglašeno slaže sa Starim zavjetom i židovstvom tako da nema nikakve sumnje da riječ ovdje ima tradicionalno značenje, a to je objava Božje volje glede budućeg spasenja, obećanja i samopredanja. Najava dolaska vremena Božjeg spasenja je shvaćena kao iskazivanje Božjeg milosrđa patrijarsima.

Prije samog govora o savezu, treba reći par riječi o Abrahamu kao onome koji je primio Božja obećanja i sklopio savez. Savez s Abrahamom je osnovni savez na kojem se temelje ostali starozavjetni savezi. Naime, Abrahamov otac Terah, skupa s njim, odlazi u kanaansku zemlju i nastanjuje se u Haranu (Post 11,31-32). Bog naređuje Abrahamu da napusti svoju zemlju i da ide u zemlju koju će mu pokazati. U isto vrijeme Bog obećava: da će od Abrahama načiniti veliki narod; da će ga blagosloviti; da će njegovo ime učiniti velikim (Post 12,1-3). Abraham je poslušao i Bog mu se ukazuje obećavajući da će zemlju dati Abrahamovim potomcima (Post 12,7). Ovo obećanje potomstva i posjedovanje zemlje ponovljeno je nekoliko puta tijekom Abrahamova života (Post 13,14-17; 15,4-7; 17,4,7-8). Kad je Abraham upitao Boga kako će biti siguran da će baštiniti zemlju, Bog svoje obećanje potvrđuje savezom (Post 15,18).¹⁹

Struktura Zaharijina proroštva važna je za temu saveza. Naime koncept saveza igra važnu ulogu u samoj strukturalnoj formi ovog proroštva.²⁰ Hvalospjev se dijeli na dva glavna dijela: rr. 68-75 (hvala) i 76-79 (naviještaj – te govor o Ivanovoj funkciji i njegovu odnosu prema Spasitelju). Zaharija zahvaljuje Bogu zbog njegova spasenjskog djelovanja. Činjenica da će Bog djelovati iz ljubavi prema Abrahamu ima svoje utemeljenje u obećanjima koja je prethodno dao, a na što posebno ukazuje prorok Mihej (Mih 7,20). Božje prisjećanje na

¹⁸ Vidi: Warren CARTER, *Zechariah and the Benedictus (Luke 1,69-79): Practicing What He Preaches*, u: *Biblica*, 69 (1988.) 2, 239-247, posebno 241-242.

¹⁹ Više o ovom savezu s Abrahamom vidi u: Sabine Van Den EYNDE, *Children of the promise*, 474-475.

²⁰ O strukturi Zaharijina proroštva pisao je Albert VANHOYE, *Structure du 'Benedictus'*, u: *New Testament Studies*, 12 (1966.) 4, 382-389; Pierre AUFFRET, *Note sur la Structure Littéraire de Lc I. 68-79*, u: *New Testament Studies*, 24 (1978.) 2, 248-258; te François ROUSSEAU, *Les Structures du Benedictus (Luc 1.68-79)*, u: *New Testament Studie*, 32 (1986.) 2, 268-282. Rousseau, oslanjajući se na ranija istraživanja, govori o podjeli teksta na dva dijela: redci 68-75 su »Benedictus«, a redci 76-79 »proroštvo«.

savez s Abrahamom ima aluzije u mnoštvu starozavjetnih tekstova,²¹ kao na primjer Ps 105,8; 106,45; Lev 26,42; Izl 2,24; 6,5.

Dakle, u himnu se ističe da se Bog sjeća svoga saveza; tj. Bog je obećao da će se držati svog saveza sklopljenog s izraelskim narodom. Zaharija blagoslivlja Boga saveza zbog njegove vjernosti savezu, tj. blagoslivlja ga iz dva razloga: prvo što je »pohodio« narod i donio mu spasenje; i drugo što je podigao snažnog spasitelja (snagu spasenja)²² iz doma Davidova. Bog se zakleo Abrahamu, tj. sklopio je savez s Abrahamom, ali učinci toga saveza su vidljivi u Davidovoj obitelji, tj. u »snazi« koja dolazi iz Davidove loze – a to je Isus.²³ U starozavjetnom kontekstu, izraz »pohoditi« se najčešće primjenjuje na Božji čin oslobađanja iz Egipta (Izl 4,31), no uzročni veznik ὅτι koji se upotrebljava u retku 68 između Zaharijina blagoslivljanja Boga i Božjeg djelovanja ukazuje da je spasenje ostvareno u Zaharijino vrijeme. To jest, aorist koji se upotrebljava (ἐπεσκέψατο, 'pohodi, posjeti') ne odnosi se na neke događaje koji su se dogodili nekad u povijesti, nego se ovaj aorist koristi u proročkom smislu za okolnosti koje se upravo trebaju dogoditi ili se događaju, a koji se u isto vrijeme mogu protumačiti u svijetlu povijesnih starozavjetnih događaja. Iz konteksta proizlazi da je osoba na koju se misli Ivan Krstitelj; no čini se da Zaharijine riječi aludiraju i na razne vidike Isusova rođenja. Božja vjernost je izražena i njegovim podizanjem »roga spasenja«. Ovaj izraz označava snagu. Posebno je to vidljivo u Aninu hvalospjevu u 1 Sam 2,10 gdje se izraz povezuje sa Davidovom kućom, tj. tekst aludira na Božji savez sa Davidom kojeg je obećao u 2 Sam 7,12-13. No budući da Ivan Krstitelj nije »pravi« i dovoljno snažan Davidov spasitelj, očito je da Zaharija pozornost usmjerava na drugi Božji čin. Ovaj drugi čin ispunit će Božja obećanja koja je dao Davidu. Referenca na Božji savez s Davidom koju izriče anđeo u susretu s Marijom (Lk 1,32-35) nudi širi kontekst u kojem treba tumačiti ovu Zaharijinu opasku.²⁴

²¹ Usp. Helmer RINGGREN, Luke's Use of the Old Testament, u: George W. E. NICKEL-SBÜRG – George W. MacRAE (ur.), *Christians Among Jews and Gentiles. Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-fifth Birthday*, Philadelphia, 1986., 227-235, posebno 232.

²² U grčkom originalnom tekstu stoji κέρασ σωτηρίας. Riječ κέρασ temeljno znači 'rog', tako da bi doslovni prijevod bio 'podigne nam rog spasenja'. No uz ovo temeljno značenje riječ znači i 'izvanredna vrsta snage ili moći', tj. figurativno značenje je 'rog moći'. Vidi: Walter BAUER – Frederick William DANKER – William Frederick ARNDT – Felix Wilbur GINGRICH, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, Chicago, 2000., 540.

²³ Vidi: Theodor ZAHN, *Die Apostelgeschichte des Lukas*, Leipzig, 1919-21., 115-116.

²⁴ Tako misli Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke. Introduction, Translation, and Notes*, I, Garden City, 1981., 383.

Na ovaj način, iako će se savez izričito spomenuti tek u drugom dijelu hvalospjeva, i u prvom dijelu može se vidjeti prošireno uključenje teme saveza, tj. Božje vjernosti savezu. Bog je vjeran svojim obećanjima. Ova vjernost je izražena i spominjanjem općeg pojma proroka. Naime, ne spominje se ni jedan prorok poimence, nego se dobiva dojam da se radi o kulminaciji proročkih obećanja.

Tema saveza se nastavlja i u retku 71 koji počinje riječju »spasenje«. ²⁵ Redak podsjeća na Ps 106,10; psalam koji veliča izlazak iz ropstva, i na taj način ponovno pojačava stav da je izlazak nešto što treba uzeti u obzir kod tumačenja ovog hvalospjeva. To jest, izlazak iz ropstva samo je potvrda Božje vjernosti savezu. Stoga se i u ovom retku proteže tema saveza.

Redak 72 se sastoji od dva infinitiva koji bi mogli ukazivati bilo na učinak Božjeg djela bilo na odluku ili nakanu učiniti nešto. ²⁶ Prvi indikativ (»iskazati«) ukazuje da je Bog odlučio djelovati i pokazati svoju dobrotu, svoje milosrđe. ²⁷ Drugi infinitiv (»sjetiti se«) pokazuje da je Bog odlučan sjetiti se svoga saveza. Ova kombinacija riječi »dobrota/milosrđe« i »savez« ukazuju na Božju odrednicu koja se često ističe u Starom zavjetu, a to je *hesed* (Božja saveznička ljubav/vjernost savezu/milosrđe/dobrota). ²⁸ Na taj način, sve što se dogodilo i što je Zaharija doživio ima za cilj pokazati Božju vjernost savezu.

U sljedećem retku se odmah objašnjava ovaj »savez«. Radi se o »zakletvi« (ὄρκον). ²⁹ Vjerojatno je ovo referenca na obećanje koje je Jahve dao Abrahamu u Post 12,1-4; 15,18-19; 17,1-4 (te Izaku i Jakovu u Post 26,1-5; 28,13-15; Ps 105,8), tj. referenca na temeljni savez u Starom zavjetu.

Redak 74 govori o oslobođenju iz ruku neprijatelja. Tema izbavljenja iz neprijateljskih ruku naglašeno je prisutna u Starom zavjetu. ³⁰ Motiv služenja

²⁵ Ovo je drugi put da se u hvalospjevu spominje riječ »spasenje«, od ukupno tri puta.

²⁶ Raymond E. Brown smatra da infinitivi ukazuju na učinak Božjeg djela. Usp. Raymond E. BROWN, *The Birth of the Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in Matthew and Luke*, Garden City, 1979., 371-372.

²⁷ Komentirajući taj i sljedeći redak, M-J. Lagrange donosi zanimljivo tumačenje i ističe da bi značenje retka 72a moglo biti da će Bog oprostiti grijeh ocima. Usp. Marie-Joseph LAGRANGE, *Evangile selon Saint Luc*, Paris, 1948., 60. Jedna od bitnih novosti novog saveza, sklopljenog u Isusu Kristu, je oprostjenje grijeha. Ovo naglašeno ističe Alistair I. WILSON, Luke and the New Covenant: Zechariah's prophecy as a test case, u: Jamie A. GRANT – Alistair I. WILSON (ur.), *The God of Covenant. Biblical, theological and contemporary perspectives*, Leicester, 2005., 172-175.

²⁸ Usp. Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke*, 384; Francis I. ANDERSON, Yahweh, the Kind and Sensitive God, u: Peter T. O'BRIEN – David G. PETERSON (ur.), *God who is rich in mercy. Essays presented to Dr. D. B. Knox*, Homebush West, 1986., 41-88.

²⁹ Izraz ὄρκον ὃν ὤμοσεν τοῦ δοῦναι čest je izraz kojim Bog daje jamstvo da će Abrahamu i njegovu potomstvu dati u posjed zemlju kanaansku (npr. Post 26,3; Jr 11,5).

³⁰ Vidi na primjer Izl 14,30; 17,1; 21,21; 30,16 itd.

Bogu (λατρεύειν), o kojem 74 redak također govori, tipično je Lukin motiv.³¹ Nalazi se ovdje i u Dj 7,7 kao dio Božjih obećanja. Luka u svoja dva spisa spominje nekoliko osoba koje su služile Bogu: proročica Ana (Lk 2,37); Isus (Lk 4,8); Pavao (Dj 24,14; 27,23) i dvanaest plemena Izraelovih (Dj 26,7). U Starom zavjetu su prisutne i ideje izraelskog služenja Bogu, ali i ideje oslobađanja od neprijatelja. Znak oslobođenja je Božje slanje Mojsija; a nakon izlaska Izrael je pozvan služiti Bogu. No ideja da će Izrael služiti Bogu nije prisutna kao dio obećanja danih Abrahamu. Ipak, ovdje u *Benedictusu* Luka koristi motiv služenja Bogu kao sadržaj božanskih obećanja danih Abrahamu.

Drugi dio Zaharijina proroštva direktno govori o njegovu sinu, kojeg će prozvati imenom Ivan. Iako se uloga i važnost Ivana Krstitelja ne smije zanemarivati, ipak je jasno da je njegova uloga bila samo pripremiti put za većeg i jačeg. Svrha Ivanova djelovanja je izražena u sljedećem retku: pripomoći da ljudi spoznaju spasenje, koje se događa otpuštanjem grijeha.³² Činjenica da Zaharija, kad govori o savezu, ističe i oprostjenje grijeha naznačuje da je oprostjenje grijeha nešto što treba povezati sa savezom. Ako je tema oprostjenja bila važna za Luku, onda je možda upravo zbog toga on ovu temu utkao u govor o savezu kod Zaharijina proroštva.

Luka ne samo da opisuje primjere gdje Isus nudi oprostjenje grijeha nego i primjere gdje on oprašta grijeh. Ova njegova djelatnost oprostjenja grijeha mogla bi se uzeti kao jedna od njegovih glavnih karakteristika. J. A. Fitzmyer to ovako opisuje: »Kada Luka unatrag promatra 'događaj-Krista', jedan od načina na koji on sažima njegov učinak jest 'oprostjenje grijeha'.«³³ Postoji mnoštvo referenca na oprostjenje grijeha u Lukinu evanđelju: 1,77; 3,3; 5,20-24; 6,37; 7,42-49; 11,4; 12,10; 17,3-4; 23,34; 24,47. Treba priznati da naglasak na oprostjenju grijeha nije vlastit Luki, tj. nije nešto što samo Luka ističe u svom evanđelju. Ipak, jasno je da je Luka Isusove riječi o oprostjenju shvatio kao jedan od središnjih vidika njegova djelovanja. Na primjer, Lukin izvještaj o Isusovu učenju u sinagogi u Nazaretu uključuje dva puta riječ ἄφεσις, 'oslobođenje, otpuštanje' (Lk 4,18). Iako riječ snažno podsjeća na izlazak i oslobođenje iz ropstva izraelskog naroda, moguće je da su slušatelji čuvši ovu riječ otkrili i

³¹ Osim kod Luke, ovaj motiv se nalazi samo jednom u evanđeljima (Mt 4,10). Od 21 mjesta u Novom zavjetu, osam puta se nalazi kod Luke-Djela.

³² Luka puno govori o oprostjenju. Sama imenica ἄφεσις pojavljuje se pet puta u Lukinu evanđelju (Lk 1,77; 3,3; 4,18 [dva puta]; 24,47) te još pet puta u Djelima apostolskim (Dj 2,38; 5,13; 10,43; 13,38; 26,18). Više o »oprostjenju« kod Luke vidi u: Dario TOKIĆ, *Govor o opraštanju u Evanđelju po Luki*, Zagreb, 2006.

³³ Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke*, 223.

primjese značenja »oproštenje grijeha«. ³⁴ Ovo postaje još vjerojatnije kad se uoči da se riječ ἄφεσις koristi i u Lk 1,77 gdje očito znači »oproštenje grijeha«. Osim toga u izvještaju o ozdravljanju uzetog (Lk 5,17-26, a ovaj izvještaj donose sva tri sinoptika) Isusova tvrdnja o oproštenju dovodi do rasprave između vjerskih vođa i Isusa. Luka i Marko donose dulje objašnjenje problema: »tko može grijeha opraštati doli Bog jedini?«. Znači, nije upitna mogućnost opraštanja grijeha, nego se dovodi u pitanje Isusova moć da upravo on to može činiti. U stvari, ponavljanje različitih fraza koje izražavaju oproštenje grijeha (Lk 5,20.21.23.24) samo pojačavaju svijest tko je u biti Isus Krist. Sljedeći ulomak Lukina evanđelja koji ističe oproštenje je izvještaj o neimenovanoj ženi koja pomazuje Isusove noge uljem, kao i razgovor koji slijedi s farizejom Šimunom (Lk 7,36-50). I ovim ulomkom dominira tema oproštenja. Uz ove ulomke moglo bi se spomenuti i Lukino 15. poglavlje o »izgubljenom i nađenom sinu«. Iako se izričito ne govori o oproštenju, ipak slika oca koji prihvaća razvratnog sina i ne odbacuje ga zbog grijeha koje je počinio, slika je oproštenja. ³⁵ Pa i prispodoba o farizeju i cariniku (Lk 18,9-14) ne govori izričito o oproštenju, no vapaj grješnika pred licem Božjim ukazuje da se može govoriti o opraštajnoj tematici ovog ulomka. Činjenica da je carinik otišao kući »opravdan« ukazuje da je zadobio oproštenje grijeha koje je tražio.

Proučavajući odnos između dvaju dijela Zaharijina proroštva, moguće je uočiti da svaki dio ima središte koje govori o milosrđu. Prvi put milosrđe se nalazi u retku 72a: »iskazati dobrotu (milosrđe) ocima našim«; a drugi put u 78a: »darom premilosrdnog srca Boga našega«. No ova podsredišta tvore strukturalno jedinstvo sa središtem proroštva a to je zahvala za savez i spasenje koje je došlo po Isusu. U proroštvu se isprepliću tri elementa: milosrđe koje je objavljeno; savez s Abrahamom kojeg Gospodin nije zaboravio; te anticipirano spasenje. ³⁶

³⁴ Usp. Ian Howard MARSHALL, *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, Exeter, 1978., 182-184.

³⁵ V. Taylor ovu zgodu opisuje: »Ovdje imamo topliji koncept opraštenja nego li igdje drugo u Novom zavjetu, i koncept koji se pretače u sliku izmirenja, a ipak su bitne karakteristike opraštenja ovdje jasno prisutne.« Vincent TAYLOR, *Forgiveness and Reconciliation. A study in New Testament theology*, London, 1948., 22. Slično ističe i C. H. H. Scobie kad kaže: »Luka pokazuje posebno zanimanje za teme pokajanja, opraštenja i obraćenja, no nigdje više nego li u Lk 15.« Charles H. H. SCOBIE, *The Ways of Our God. An approach to biblical theology*, Grand Rapids, 2003., 718.

³⁶ Rousseauova kjastička analiza teksta naišla je na kritike nekih bibličara; no ipak se ne može odbaciti. O različitim stavovima vidi u: Raymond E. BROWN, *The Birth of the Messiah*, 383; John NOLLAND, *Luke, I*, Dallas, 1989., 84; Stephen FARRIS, *The Hymns of Luke's Infancy Narratives. Their Origin, Meaning and Significance*, Sheffield, 1985., 129.

Govor o savezu u Lk 1,67-79 ima prizvuk abrahamskog saveza. Spasenje o kojem Zaharija govori ima svoj temelj u Božjem obećanju da će poslati spasitelja, a to je obećanje Bog dao Abrahamu. U svom *Veliča*, Marija svoje uvjerenje temelji na Božjem gledanju (Lk 1,48) i prihvaćanju (1,54) saveza s Abrahamom. Ovo Marijino gledanje na Boga kao onoga koji gleda na svoj narod i koji se sjeća svojih obećanja, potvrđuje i Zaharija u svom hvalospjevu. On ističe da je Bog taj koji je pohodio svoj narod i koji se sjeća svojih obećanja (Lk 1,68.72). Nakon što je spomenuo Davida, on savez definira kao Božje sjećanje na zakletvu koju je dao Abrahamu (Lk 1,72-73). Osim toga, Zaharija ističe da je svrha davidovskog saveza osloboditi od neprijatelja, da bi Bogu mogli služiti u pravednosti.

Božja obećanja su jasna. Ono što on obećava, posebno u Starom zavjetu jest blagoslov i baština za Abrahamove potomke. No baština se kod Luke očituje u dva stupnja, tj. uključuje i jedninu i množinu. Jedninu u jednoj osobi baštinika i osloboditelja (Isusa Krista), a u isto vrijeme i množinu (potomke Abrahamove). Glavna tema *Benedictusa* potvrda je Isusove mesijanske uloge. Ovo otkupljenje koje donosi Isus povezano je s obećanjima danim Abrahamu i sa savezom koji je Bog sklopio sa svojim narodom. Znači u narativnim dijelovima Lukina evanđelja koji govore o Isusovu djetinjstvu opisuje se unilateralni vidik saveza, tj. Bog se drži svojih obećanja danih Abrahamu.³⁷

Božanski monergizam³⁸ saveza opisan je u prvom dijelu *Benedictusa* (rr. 68-75). Bog je onaj koji naklono gleda na svoj narod; podiže Spasitelja; govori prorocima; obećava i pokazuje milosrđe; sjeća se i ispunja svoja obećanja saveza; daje spasenje.

3.2. Lk 22,20³⁹

Luka u svom evanđelju i u Djelima apostolskim samo jednom spominje novi savez i to za vrijeme Posljednje večere (Lk 22,20 – ἡ καινή διαθήκη).⁴⁰ Ovaj izraz ἡ καινή διαθήκη izraz je koji je upotrijebljen kod Jr 31,31 u LXX s tim

³⁷ Usp. Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke*, 338-384.

³⁸ Izraz »monergizam« suprotnost je riječi »sinergizam« koja znači da se nešto čini u suradnji (grčki: *syn* – s, sa + *ergon* – djelo). *Monos* na grčkom znači 'sam', tako da izraz monergizam označava djelo koje netko čini sam.

³⁹ Tema saveza u izvještajima Posljednje večere je opširna i moglo bi se reći zasebna tema koju treba posebno obraditi, tako da o njoj neće biti govora.

⁴⁰ Neki pokušavaju u Zaharijinu hvalospjevu iščitati Lukinu želju da naglasi koncept novog saveza i na tom mjestu. Pitanje je li Luka svjesno želio utkati ideju o novom savezu u ovaj Zaharijin hvalospjev posebno pokušava dokazati Wilson. Vidi: Alistair I. WILSON, *Luke and the New Covenant*, 168-172.

da su imenica i pridjev donijeti obrnutim redom, tj. kod Jeremije je: διαθήκην καινήν.⁴¹

3.3. Dj 3,11-26

Dj 3,25: »Vi ste sinovi proroka i Saveza koji sklopi Bog s ocima vašim govoreći Abrahamu: Potomstvom će se tvojim blagoslivljati sva plemena zemlje.«

Grčki tekst glasi: ὑμεῖς ἐστε οἱ υἱοὶ τῶν προφητῶν καὶ τῆς διαθήκης ἧς διέθετο ὁ θεὸς⁴² πρὸς τοὺς πατέρας ὑμῶν λέγων πρὸς Ἀβραάμ, Καὶ ἐν τῷ σπέρματί σου [ἐν]ευλογηθήσονται⁴³ πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῆς γῆς.

Luka u Dj u trećem poglavlju govori o Petrovu govoru koji je održao Židovima u trijemu zvanom »Salomonov«.⁴⁴ Prije samog govora Petar je na ulazu u Hram ozdravio hromog čovjeka, i narod se, vidjevši čudo, strčao oko Salomonova trijema. Tu je činjenicu Petar iskoristio i pozvao svoje sunarodnjake na obraćenje, naviještajući im radosnu vijest. On tumači ljudima kako se dogodilo ozdravljenje. Bog je proslavio Isusa kojeg su Jeruzalemci odbacili. I u njegovo ime, taj je hromi čovjek ozdravio (Dj 3,13-16). Petar ukazuje na njihovo neznanje i poziva ih da se obrate. Od davnine je naviješteno da će Krist trpjeti, i sve što su proroci prorekli, ispunit će se u Isusu Kristu (Dj 3,18.21). Petar ukazuje na proroka, koji će poput Mojsija bili uzdignut (Dj 3,22-24). Znači, kao potvrdu evanđelja on se poziva na proroštva koja potvrđuju ono što je on

⁴¹ A u LXX ovaj tekst se nalazi kod Jr 38,31 zbog različitog numeriranja poglavlja. No u hrvatskim prijevodima Biblije, ovaj tekst se nalazi kod Jr 31,31 i mi ćemo se uvijek koristiti ovu referencu za dotični tekst. Naime, po prijašnjoj numeraciji tekst je bio Jr 38,31, no budući da svi prijevodi slijede numeraciju Hebrejske Biblije, onda je to tekst 31,31. Cijeli ulomak kod Jeremije 31,31 glasi: ³¹»Evo dolaze dani – riječ je Jahvina – kad ću s domom Izraelovim i s domom Judinim sklopiti Novi savez. ³²Ne Savez kakav sam sklopio s ocima njihovim u dan kad ih uzeh za ruku da ih izvedem iz zemlje egipatske, Savez što ga oni razvrgoše premda sam ja gospodar njihov – riječ je Jahvina. ³³Nego, ovo je Savez što ću ga sklopiti s domom Izraelovim poslije onih dana – riječ je Jahvina: Zakon ću svoj staviti u dušu njihovu i upisati ga u njihovo srce. I bit ću Bog njihov, a oni narod moj. ³⁴I neće više učiti drug druga ni brat brata govoreći: 'Spoznajte Jahvu!' nego će me svi poznavati, i malo i veliko – riječ je Jahvina – jer ću oprostiti bezakonje njihovo i grijeha se njihovih neću više spominjati.«

⁴² Ima tekstualnih svjedočanstava koji zamjenjuju poredak ovih dviju riječi, kao npr. B, D, 0165 i neki drugi. Eberhard i Erwin NESTLE (ur.), *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart, ²⁷1993., 328. O tekstualnim varijacijama vidi: Barbara ALAND – Kurt ALAND – Johannes KARAVIDOPOULOS (ur.), *The Greek New Testament*, Stuttgart, ⁴2002., 418-419.

⁴³ Tekstualna svjedočanstva kao A*, B, Y, 323, 945, 1739 i neki drugi imaju samo εὐλογηθήσονται, dok C ima ἐπευλογηθήσονται. Vidi: *Novum Testamentum*, 328.

⁴⁴ Ovo je treći po redu Petrov govor u Djelima apostolskim. Prvi je kod izbora Matije u apostolski zbor (Dj 1) a drugi je na Duhove (Dj 2).

naviještao, tj. da je Bog pripravljaio narod na dolazak Isusa Krista. Poziva se na Mojsija i Samuela te na početke izraelske povijesti kada je Bog svoje obećanje dao Abrahamu.

Treba odmah reći da mnogi ovaj ulomak misaono vežu s Pavlovom teologijom.⁴⁵ Pavao je taj koji je isticao da je Izrael bio prvi kojemu je Bog objavio svoje planove, ali isto je tako isticao činjenicu da će se kasnije obratiti i pogani. A ove dvije teme se protežu kroz gore spomenuti tekst.⁴⁶ Redak 26 ističe prvenstvo Izraela: njima je Bog »najprije« govorio. Riječ »prije« neminovno povlači za sobom i riječ »poslije«. Stoga ovaj izraz »najprije« uključuje ideju da će nakon spasenja ponuđenog Izraelu, isto spasenje biti ponuđeno i »kasnije« nekom drugom, a to je poganima. Ove su ideje usko povezane s Pavlovim naukom (usp. Rim 1,16; 2,10; 9 – 10; Dj 13,46). Ipak je teško tvrditi da je Petrov govor bio inspiriran Pavlovim idejama. Razlike između Pavlova i Petrova pristupa su očite; jedan se prvenstveno obraćao poganima, a drugi Židovima.

Sam govor se može podijeliti u dva⁴⁷ dijela: rr. 12-16 i 17-26. Prvi dio govora opisuje kako se zbilo ozdravljenje dok drugi objašnjava što zahtijeva samo ozdravljenje – zahtijeva obraćenje Jeruzalemaca. Kao kruna drugog dijela izričito se spominje savez.

U ulomku se Isus opisuje kao Božji sluga (παῖς). Ova riječ se pojavljuje u Dj 3,13.26; 4,27.30 kad se odnosi na Isusa. Odbacivanje i ubojstvo Isusa, Božjeg sluge i Spasitelja te proroka poput Mojsija konačno je odbacivanje. Odbacivanje Isusa vrhunac je procesa koji je počeo izraelskim odbacivanjem Mojsija i proroka. Ipak najuzvišenija žrtva Božjeg sluge sredstvo je koje je donijelo učinkovito ostvarenje i ispunjenje savezničkih obećanja Abrahamu. Naime, Bog je obećao Abrahamu da će se potomstvom njegovim blagoslivljati sve plemena

⁴⁵ Neki bibličari smatraju da je Lukino gledanje na savez bilo pod utjecajem Pavla. Jedan od njih je i Philipp VIELHAUER, On the 'Paulinism' of Acts, u: Leander E. KECK – James Louis MARTYN (ur.), *Studies in Luke-Acts. Essays presented in honor of Paul Schubert*, Nashville, 1966., 33-50.

⁴⁶ K. Barrett u svom komentaru ističe: »Obećanje dano Abrahamu zasigurno u sebi uključuje obećanje da će se blagoslov koji je na početku ponuđen njemu i njegovoj obitelji proširiti i na nežidovski narod.« Vidi: Charles Kingsley BARRETT, *A critical and exegetical commentary on the Acts of the Apostles*, 213. S druge strane ima i oprječnih mišljenja. A. Léonas tvrdi da je u samom govoru teško naći potvrdu da je Petar u saveznički narod uključivao i pogane. Naime teško je zamisliti da bi Petar govoreći ispred Hrama, pomišljao i na pogane, kojima je i sam pristup Hramu bio zabranjen. Petar jasno govori Židovima: *Vi ste sinovi; Bog je sklopio savez s vašim ocima, tako da bi svako uključenje pogana izgledalo nezgrapno.* Usp. Alexis LÉONAS, A note on Acts 3,25-26: The Meaning of Peter's Genesis Quotation, u: *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 76 (2000.) 1, 149-161.

⁴⁷ Vidi: Charles H. TALBERT, *Reading Acts. A Literary and Theological Commentary on the Acts of the Apostles*, New York, 1997., 55.

zemlje. Na ovaj način je Mesija ispunio saveznička obećanja, nudeći blagoslov za obraćenje i oprostjenje grijeha.⁴⁸ Sam ulomak ne stavlja direktan naglasak na savez s Mojsijem, koliko stavlja naglasak na samog Mojsija kao predstavnika saveza koji, u ime Božje, poziva ljude na poslušnost savezu.

Sam izraz »sinovi Saveza« (Dj 3,25) ne pojavljuje se često u biblijskoj literaturi.⁴⁹ U Starom zavjetu izraz se implicitno može iščitati kod Jr 11,10; Ez 30,5; Salomonovi psalmi 17,15; u rabinskoj literaturi koja sadrži tekst: »Zbog tvoje ljubavi, o Gospode naš Bože, kojom si ljubio svoj narod Izrael, i u tvom smilovanju kojim si se ti, o kralju, smilovao *sinovima tvoga saveza*, ti si nam dao o Gospodine naš Bože, ovu veliku i svetu subotu u ljubavi«;⁵⁰ a u Mišni, *Baba Qamma* 1.2 označava one koji pripadaju savezu obrezanja.⁵¹ U rabinskoj literaturi se može uočiti tendencija da se savez poistovjećuje s Torom ili zakonom Božjim. Izraz »sinovi Saveza« označava one »koji su postali baštinici saveza kojeg je Bog sklopio s Abrahamom«.⁵² Ovaj je savez obnovljen i svi su pozvani, uključujući i Židove, stupiti u njega. No Židovi nemaju povlašteno pravo na taj savez, neovisno o njihovu stavu prema Isusu. Odnosno, tek ako prihvate Isusa mogu stupiti u novi savez. Bog ne samo da će blagosloviti Isusa zbog njegove spremnosti dati svoj život za ljude, nego će blagosloviti sve ljude. Bog u Lukinu evanđelju i u Djelima apostolskim uglavnom ne daje »povlastice« pojedinim ljudima, nego blagoslivlja sve ljude.

Savez o kojem je riječ u Dj 3,25 je abrahamski savez s bezuvjetnim obećanjima. Bog je dao obećanje Abrahamu da će se njime blagoslivljati svi narodi zemlje. Ozdravljenje hromoga konkretno je ostvarenje abrahamskog saveza. No jasno i otvoreno, tekst uključuje i bilateralni vidik Mojsijeva saveza. U Dj 3,22 spominje se Mojsije i aludira se na savez s njim. Isusa kao »proroka poput Mojsija«, već su ranije najavili Mojsije i proroci. Židovi, kojima se upućuje ova poruka, sinovi su proroka i sinovi Božjih obećanja koja je Bog dao Abrahamu. Oprostjenje, obnova saveza i konačno spasenje nudi se samo ako se obrate,

⁴⁸ Usp. Richard J. DILLON, *The Discourses of Acts*, u: *New Testament Studies*, 32 (1986.) 4, 544-556, posebno 548.

⁴⁹ R. Zehnle ga smatra »neobičnim naslovom«. Vidi: Richard F. ZEHNLE, *Peter's Pentecost Discourse. Tradition and Lukan Reinterpretation in Peter's Speeches of Acts 2 and 3*, Nashville, 1971., 53-56.

⁵⁰ *Tos. Ber.* 3.7. Ovaj citat donosi William David DAVIES, *Paul and Rabbinic Judaism. Some Rabbinic Elements in Pauline Theology*, Philadelphia, 1980., 261. Tekst *Tosefte Berakhot* vidi: Jacob NEUSNER (ur.), *The Tosefta. Translated from the Hebrew With a New Introduction*, I, Peabody, 2002., 16.

⁵¹ Vidi: Jacob NEUSNER (ur.), *The Mishnah. The New Translation*, New Haven, 1988., 503.

⁵² Usp. Charles Kingsley BARRETT, *A critical and exegetical commentary on the Acts of the Apostles*, 212.

ako budu poslušni i ako odgovore Isusu, koji potječe od Abrahamova roda.⁵³ U ovom govoru Petar je iskoristio izraelski nedostatak da poslušaju i slijede Mojsija i proroke i ukazao na temeljno prvenstvo saveza s Abrahamom; a taj savez je u biti Božje obećanje blagoslova – blagoslova koji je realiziran u Isusu, trpećem sluzi Abrahamova roda. Da bi privukao njihovu pozornost, Petar se poziva na njihov saveznički identitet, tj. da su oni djeca saveza. Izraelovo odbijanje dovelo je do toga da je Bog očitovao svoju bezuvjetnu vjernost preko svog Sina. Božja volja da se svi ljudi spase, volja koja je izražena tijekom povijesti, sada je postala realnost u Isusu Kristu (r. 26).

3.4. Dj 7,2-8

Dj 7,8: »Dade mu i Savez obrezanja. Tako rodi Izaka i obreza ga osmi dan, Izak Jakova, Jakov dvanaest rodozačetnika.«

Grčki tekst glasi: και ἔδωκεν αὐτῷ διαθήκην περιτομῆς· και οὕτως ἐγέννησεν τὸν Ἰσαὰκ και περιέτεμεν αὐτὸν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ὀγδόῃ, και Ἰσαὰκ τὸν Ἰακώβ, και Ἰακώβ τοὺς δώδεκα πατριάρχας.

Sljedeće izravno spominjanje saveza nalazi se u sedmom poglavlju Dj u tzv. »Stjepanovu govoru«.⁵⁴ Sklapajući savez, Bog je obećao dati izraelskom narodu u posjed zemlju, i oni će biti njeni baštinici (Dj 7,3.5). Stjepan pravi razliku između njegovih slušatelja i Abrahama. Slušatelji žive u obećanoj zemlji, dok Bog Abrahamu nije dao ni stope obećane zemlje. Na taj je način život Stjepanovih slušatelja u obećanoj zemlji potvrda da je Bog vjeran svojim obećanjima.

Ipak, Stjepanov govor donosi tri značajne promjene glede božanskih obećanja danih Abrahamu. Promjene se odnose na: 1) Božje ukazivanje Abrahamu; 2) naglasak na činjenici da obećanje zemlje nije ispunjeno u vrijeme

⁵³ Samo nekoliko redaka kasnije, tj. u Dj 3,25, spominje se savez s Abrahamom, gdje se govori o obećanju da će se potomstvom Abrahamovim blagoslivljati sva plemena zemlje. Blizina spominjanja ovih dvaju saveza nuka na zaključak da je Luka imao namjeru sintetizirati ova dva saveza. To barem tvrdi Robert Lawson BRAWLEY, *Abrahamic Covenant Traditions and the Characterization of God in Luke-Acts*, u: Jozef VERHEYDEN (ur.), *The Unity of Luke-Acts*, Leuven, 1999., 125; te Otto BAUERNFEIND, *Kommentar und Studien zur Apostelgeschichte*, Tübingen, 1980., 67. Vidi i: Robert Lawson BRAWLEY, *Text to text pours forth speech. Voices of scripture in Luke-Acts*, Bloomington, 1995., 20-21.

⁵⁴ Kad se govori o Dj 7, neki se pitaju je li ovo poglavlje napisao Luka, smatrajući da se u njemu može uočiti teologija suprotna od one koja se nalazi u ostatku Lukina evanđelja, kao i u Djelima apostolskim. Više o tomu vidi u: Nils Alstrup DAHL, *The Story of Abraham in Luke-Acts*, u: Leander E. KECK – James Louis MARTYN (ur.), *Studies in Luke-Acts. Essays presented in honor of Paul Schubert*, Nashville, 1966., 149-153.

Abrahamova života, nego nakon izlaska iz Egipta; 3) obećanje Abrahamu da će narod, nakon 400 godina ropstva, služiti Bogu na ovom mjestu. Glede ukazivanje Abrahamu, Knjiga Postanka ističe da mu se Bog ukazao nakon što je otišao iz Harana. A prema Dj 7,2 Bog se ukazao Abrahamu prije nego li je napustio Haran. Ovom adaptacijom željelo se naglasiti da Abraham djeluje prema Božjim zapovijedima i obećanjima. Zatim, prema Dj 7,5 Bog nije Abrahamu dao ni pedlja zemlje. Ovo je u suprotnost Post 23,17-20 gdje se izričito govori da je on dobio njivu i spilju da sahrani Saru. Tvrdeći da Abraham nije dobio ništa zemlje, Luka povezuje obećanje i ispunjenje s Mojsijem i izlaskom iz Egipta. Naime, izlazak iz Egipta i ulazak u obećanu zemlju dio je ispunjenja obećanja danih Abrahamu. U Dj 7,7 Luka spominje obećanje da će narod služiti Bogu na ovom mjestu. Ovakvo obećanje Abrahamu ne može se naći u Starom zavjetu. U SZ se nalazi slično obećanje, ali dano Mojsiju, da će narod služiti Bogu na »ovom« brdu (Izl 3,12). Budući da Luka predstavlja izlazak iz Egipta kao rezultat obećanja danih Abrahamu, vrlo lako je onda mogao povezati obećanja dana Mojsiju s obećanjima danim Abrahamu. Ove Lukine adaptacije naglašavaju božanska obećanja, usredotočujući se ne samo na obećanja nego i na njihova ispunjenja.

Dj 7,2-5 samo su dio Stjepanova govora koji se može podijeliti u pet jasnih odsjeka: odsjek o Abrahamu, Josipu, Mojsiju, Hramu te zaključak.⁵⁵ No koje je značenje ovog Stjepanova govora? Najbolje je ovaj govor promatrati kao retoričko djelo.⁵⁶ Savez se spominje u odsjeku o Abrahamu, a Abraham je pozvan štovati Boga. A štovanje je bilo povezano kroz koncept Hrama. Na ovaj način, Stjepan naglašava bilateralni vidik saveza. Unilateralni vidik je isto tako vidljiv, ali ne toliko naglašen; implicitno je prisutan u retku 5: »obeća« i retku 17: »vrijeme obećanja koje Bog obreće Abrahamu«. Obrezanje simbolizira savezničku odgovornost. Izrael je u savezu s Bogom s ciljem da ga štuje, kao što ističe i Dj 7,7. Bilateralni vidik snažno odjekuje na početku Mojsijeva odsjeka i pokazuje nevjernost Izraela, gdje je ovaj vidik krivo shvaćen; a isto tako krivo je predstavljena saveznička odgovornost Izraela. Stoga su Izraelci krivi zbog opiranja Bogu i kršenja saveza; a Bog nije sklopio savez s Izraelom da bi oni krivo štovali Boga.

U Dj 7,8 savez se naziva »Savez obrezanja«⁵⁷ koji je Bog sklopio s Abrahamom. Radi se o zapovijedi obrezanja. Ta zapovijed je dana Abrahamu u

⁵⁵ Više o tomu vidi u: John J. KILGALLEN, *The Stephen speech. A Literary and Redactional Study of Acts 7,2-53*, Rome, 1976., IX-XIII.

⁵⁶ Usp. John J. KILGALLEN, *The Function of Stephen's Speech (Acts 7,2-53)*, u: *Biblica*, 70 (1989.) 2, 173-193.

⁵⁷ Više o temi obrezanja i o Isusovom obrezanju vidi u: Jacob JERVELL, *The Unknown Paul. Essays on Luke-Acts and Early Christian History*, Minneapolis, 1984., 138-145.

Post 17,10. Luka se oslanja na duboko uvriježenu židovsku tradiciju o obvezi obrezanja. No ono što je novo jest da Luka proročanstva i ispunjenje tih proročanstava gleda iz kršćanskog kuta. Za Luku, Abraham je primatelj spasenjskog obećanja. U stvari, Abraham nije zasebna individua niti izdvojena osoba. On je personifikacija Izraela, personifikacija naroda kome je Bog obećao spasenje. Na tri, od četiri mjesta kad govori o savezu, Luka ističe da se radi o savezu koji je Bog sklopio s Abrahamom (a to uključuje savez obrezanja). Prema Dj 7,8 obrezanje je znak saveza i pokazuje da se spasenje odnosi na Izrael kao Božji narod. Zbog toga su i patrijarsi bili obrezani.⁵⁸

No aluzije na savez ne prestaju sa Dj 7,8. U Stjepanovu govoru kasnije se govori o Božjim obećanjima (Dj 7,16-17) koja uključuju: umnoženje Abrahamova potomstva, izlazak iz egipatskog ropstva, davanje zapovijedi na Sinaju, ulazak u obećanu zemlju. Stjepan tako sintetizira tradiciju koja govori o savezu, tj. za njega oslobođenje iz ropstva, Sinaj i posjedovanje zemlje predstavljaju načine na koji Bog ispunja svoja obećanja. Ukratko rečeno, kroz cijeli Stjepanov govor provlači se tema saveza. Izlazak iz Egipta, najava proroka poput Mojsija i Sinaj, samo su načini na koji je Bog ispunjavao svoja obećanja.

Referenca na Sinajski savez nalazi se i u Dj 7,38, koju implicitno izriče Stjepan. U ovom retku je očit bilateralni vidik Mojsijeva saveza tako što referenca govori o uvjetima saveza. Potvrda ovoga nalazi se u Dj 7,39 »Njemu se ne htjedoše pokoriti oci naši, nego ga odbiše i u srcima se svojim vratiliše u Egipat«, te u Dj 7,53 »vi koji po anđeoskim uredbama primiste Zakon, ali ga se niste držali«. Ne samo da se ovdje ističe obveza i druge strane, nego se govori i o prokletstvu u Dj 7,43c »Odvest ću vas stoga u progonstvo onkraj Babilona!« Sve ovo treba gledati kroz prizmu Stjepanova glavnog argumenta, a taj je da je Bog ponudio svoj bezuvjetni savez s Abrahamom kojeg je Izrael iskrio svojom nevjernošću Mojsijevu savezu.

Kao sažetak bi se moglo reći da je Božja monergistička djelatnost vidljiva u Lukinim eksplicitnim referencama na savez. Na početku evanđelja, u *Benedictusu*, Bog se sjeća svog saveza kojeg je sklopi s Abrahamom, ostvarujući davidovski savez u Isusu. Obećani blagoslovi političkog i nacionalnog oslobođenja pomoći će neometanom služenju Bogu. Koncept saveza je temeljni koncept, što je vidljivo u samoj strukturi teksta *Benedictusa*. Pri kraju Lukina evanđelja, tj. pred sam vrhunac evanđelja, on ponovno ističe novi savez u Isusu Kristu, kojeg uspostavlja u kontekstu Pashe. O savezu s Abrahamom dva puta se eksplicitno govori u Djelima apostolskim. U oba slučaja Petar i Stjepan

⁵⁸ Usp. *Isto*, 142.

upućuju svoje slušatelje na abrahamski savez zbog odbacivanja i nevjernosti Mojsijevu savezu i Zakonu. Ovakvim stavom Izraelci su se udaljili od Božjih savezničkih obećanja. Luka povezuje saveze kroz Krista. Oni su međusobno povezani: abrahamski savez i davidovski u *Benedictusu*; mojsijevski savez i novi savez na Posljednjoj večeri; abrahamski i mojsijevski savez i u Petrovu i u Stjepanovu govoru. Luka je previše kristocentrički usmjeren da bi dopustio da bilateralizam naškodi singularnosti Božjeg djela.

4. Implicitne reference na savez u Lukinu evanđelju

Govoreći o savezu kod Luke-Djela ne smiju se uzeti u obzir samo mjesta koja direktno spominju riječ »savez«, nego i mjesta koja indirektno i implicitno govore o stvarnosti saveza.

Prolazeći tekstove kod Luke-Djela koji eksplicitno govore o savezu, uočavaju se riječi koje se pojavljuju u ovom kontekstu, a koje mogu pomoći kod identificiranja implicitnih referenca na savez. Neke od značajnih riječi koje se pojavljuju su: Abraham,⁵⁹ David, Mojsije, preci, proroci, blagoslovi, obrezanje, milosrđe, obećanje, ispunjenje, sjećati se, spasiti, služiti. No nisu samo riječi važne kod identificiranja implicitnih referenca na savez, nego treba uzeti u obzir i aluzije koje koriste slične oblike, žanr, pozadinu.

Kad se govori o savezu kod Lk i u Dj, treba reći da se najčešće podrazumijeva savez koji je Bog sklopio s Abrahamom, a isto tako i savez koji je Bog sklopio s Davidom. U Lukinoj pisanoj ostavštini nalaze se 22 izričite reference na Abrahama, a time i na savez s njim. No ove reference su samo »vrh sante leda«. Uz ove izričite reference, postoji puno više »leđa« koji se ne vidi, ali se podrazumijeva. Znači mnoštvo tekstova podrazumijeva Abrahama i savez s njim, iako ga se izričito ne spominje.

Aluzija na savez kod Lk-Dj mogu se naći u tekstovima koji slijede:⁶⁰

4.1. Lk 1,26-38

Govor o savezu nalazi svoje prve obrise u Lukinu evanđelju već na samom početku.⁶¹ Naime, u 1,32-33 kod navještenja Mariji, anđeo Gabrijel iznosi aluzije

⁵⁹ Riječ Abraham pojavljuje se petnaest puta u Lukinu evanđelju i sedam puta u Djelima apostolskim. Više o tome vidi u: Sabine Van Den EYNDE, *Children of the promise*, 473.

⁶⁰ Usp. Robert Lawson BRAWLEY, *For Blessing All Families of the Earth. Covenant Traditions in Luke-Acts*, u: *Currents in Theology and Mission*, 22 (1995.) 1, 18-26.

⁶¹ Usp. Robert Lawson BRAWLEY, *Abrahamic Covenant Traditions and the Characterization of God in Luke-Acts*, 111-113.

na savez s Davidom. Svatko tko je imalo bio upućen u Pisma shvatio je ovo kao aluziju na Božje obećanje da će Davidov potomak vladati uvijek (2 Sam 7,16: »Tvoja će kuća i tvoje kraljevstvo trajati dovijeka preda mnom, tvoje će prijestolje čvrsto stajati zasvagda.«) Davidova vladavina nad kućom Jakovljevom, njegovo kraljevstvo koje neće prestati očita je prerada teksta 2 Sam 7,16. Malo pozorniji čitatelj će uočiti da se ovo obećanje koje je anđeo izrekao Mariji malo razlikuje od gledanja na davidovski savez. Obećanje u 2 Sam 7 govori da će Davidov potomak kao *dinastija (vladalačka kuća)* vladati zauvijek. No u Septuagintinu tekstu izraz za kuću (ὁ οἶκος αὐτοῦ) je u singularu, tako da Luka uzima da se radi o jednom Davidovu potomku koji će vladati uvijek, a to je Isus. Isus je taj Davidov potomak na kome su se ispunila obećanja; on je onaj koji će vladati uvijek. Gabrijel je protumačio Isusovo rođenje kao ispunjenje saveza s Abrahamom. Izjava da »Bogu ništa nije nemoguće« (Lk 1,37) podsjećá na Post 18,14 (»Zar je Jahvi išta nemoguće?«) što samo potvrđuje da je Bog moćan držati se svojih obećanja i da će ih ispuniti.

Referenca na Davida, na čije će prijestolje zasjesti Isus, a isto tako aluzija na 2 Sam 7, razlog je zbog kojeg se tekst uvrštava u implicitne tekstove koji govore o savezu. Gabrijelov naviještaj doziva u pamet starozavjetne aluzije na davidovski savez pozivajući se na božanska obećanja. Iza Gabrijelova navješćaja može se uočiti obećanje iz 2 Sam 7, ali i iz Ps 89,30; Ps 2,7. Obećanja dana u Starom zavjetu, Luka neznatno modificira (tako što ubacuje elemente o djevičanskom rođenju i o tome da je Isus Sin Božji), ali zadržava zemljane i nacionalne implikacije originalnog proroštva. Na taj način, mesijanizam predstavlja kroz kraljevsku živopisnost. Ali nije samo Isusovo davidovsko podrijetlo razlog njegova kraljevskog dostojanstva i podjeljivanja savezničkog blagoslova, nego on to može činiti jer je Sin Božji začet po Duhu Svetom.⁶²

Navješćaj Isusova rođenja je prva referenca na davidovski savez. U ovom ulomku Isus je predstavljen kao pravi baštinik Davidova prijestolja; zato što potječe od Davidove loze, ali i zato što je Sin Božji. Upravo je stoga Isus taj koji će izliti savezničke blagoslove.

4.2. Lk 1,46-55

Prizvuci saveza s Abrahamom prisutni su u *Magnificatu*. Izraz »gladne napuni dobrima, a bogate otpusti prazne« (Lk 1,53) povezan je sa Božjim obećanjima danim Abrahamu i njegovu potomstvu, tj. s obećanjima koja je Bog dao

⁶² Usp. Mark L. STRAUSS, *The Davidic Messiah in Luke-Acts. The Promise and its Fulfillment in Lukan Christology*, Sheffield, 1995., 88-94.

Abrahamu kad je s njim sklopio savez. Lk 1,54-55 sadrži implicitnu referencu na savez. Saveznički koncept se prepoznaje u ključnim riječima, kao što su: »Abraham«, »spomenuti se«, »obećanje« itd. Ispunjenje Božjih obećanja da će biti milosrdan prema Abrahamu, precima i ocima odnosi se na cijeli Izrael, a ne na pojedinca (Lk 1,50). Ideje o savezu koje se nalaze u redcima 44b-55 jasno opisuje Izraela kao Božji narod; te još više objašnjavaju u kojem pravcu ovaj odnos treba razvijati i čuvati da bude veći. Unilateralni i bezuvjetni vidici saveza jasno su vidljivi. Marija svoje uvjerenje temelji na Božjim gledanju (Lk 1,48) i prihvaćanju (1,54), tj. sjećanju i prihvaćanju saveza s Abrahamom.

U anđelovu navještenju Mariji, Luka je želio potvrditi čitateljima da je Isus davidovski Mesija. Ovo se temelji na obećanjima u 2 Sam 7,12; 1 Ljet 17,11-14; Iz 9,6; Am 9,11. Tema Marijina *Magnificata* je ispunjenje povijesti spasenja koja svoj korijen ima u savezu s Abrahamom.

4.3. Lk 2,25-35

Ulomak obiluje savezničkim idejama na koje Šimun aludira u retku 32; a aluzije potječu iz Iz 42,6; 49,6; 46,13; 40,5; 51,4; 52,9-10.⁶³ Najveće sličnosti su s Iz 42,6 i 49,6: Bog će biti uz Krista i učinit će ga da bude poput saveza s njegovim narodom – kako s Izraelcima, tako i sa poganima – i da donese svjetlo onima koji borave u tami.

4.4. Lk 3,2b-9

Ulomak govori o propovijedanju Ivana Krstitelja. On propovijeda da je kraljevstvo Božje stiglo i zato je potrebno obraćenje.⁶⁴ Krstitelj ističe da Abrahamova obećanja, koja on indirektno povezuje sa spasenjem Božjim (Lk 3,6.8) nisu nužno uvjetovana pradjedovskim odnosom prema patrijarsima. Blagoslov obećan Abrahamu u određenom razdoblju postao je razlogom hvalisanja i ponosa. Spasenje su Izraelci povezivali s »ocem Abrahamom«. Ovo oslanjanje na etnički privilegij upravo je ono što Ivan niječe.⁶⁵ Abrahamski savez je u pozadini. Nasljednici abrahamskog blagoslova ili spasenja nemaju pristupa blagoslovu zbog fizičke povezanosti, nego zato što donose plodove dostojne obraćenja (Lk 3,8). Istinska djeca Božja, a stoga i baštinici, su oni koji slijede

⁶³ Usp. Stephen FARRIS, *The Hymns of Luke's Infancy Narratives*, 143; Raymond E. BROWN, *The Birth of the Messiah*, 458.

⁶⁴ Usp. Robert H. STEIN, *Luke*, Nashville, 1992., 131.

⁶⁵ Usp. Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke*, 468.

Abrahama posvećujući svoj život Bogu, kao što se Abraham odijelio od obitelji, kuće i posvetio svoj život Bogu, da bi Bog mogao postati njegova baština. Potreba obraćenja i posvećen život ono je što Ivan želi naglasiti u svom etičkom propovijedanju.

Abrahamski savez se implicitno povezuje sa spasenjem Božjim. Moguće je biti dionik saveza Božjom unilateralnom inicijativom i njegovom povlasticom, s tim da se zahtijeva odgovor života koji je u skladu s obraćenjem. Čini se da se može reći da je bilateralni vid saveza podvrgnut superiornom i unilateralnom bezuvjetnom abrahamskom obećanju. Član saveza se postaje milošću; a da bi se ostalo u savezu potrebno se potruditi. Ipak, Ivanova tvrdnja da »Bog iz ovog kamenja može podići djecu Abrahamovu« ukazuje da su vjerni članovi saveza u konačnici rezultat božanske unilateralne inicijative.

4.5. Lk 4,5

Marijin i Zaharijin hvalospjev implicitno tvrde da su se u Isusu ispunila obećanja dana Abrahamu. Imajući ovo na umu, gornji tekst govori o Isusovoj kušnji i đavlovoj ponudi da vlada kraljevstvima svijeta. Savez se u ovom tekstu ne spominje izričito, čak ga je možda teško i prepoznati. No, imajući na umu riječi anđela Gabrijela u Lk 1,33: »i kraljevat će nad domom Jakovljevim uvijek i njegovu kraljevstvu neće biti kraja« đavlov govor o kraljevstvu isto može biti aluzija i podsjećanje na davidovski savez.⁶⁶ Bog je Abrahamu obećao dati u posjed, zemlju, što se u kasnijoj tradiciji počelo smatrati ne samo kao »obećanu zemlju« nego zemlju općenito, tj. svu zemlju (vidi: Rim 4,13 gdje se govori da će Abraham biti baštinik *svijeta*). Stoga đavlovo obećanje da će Isusu dati sva kraljevstva zemlje aludira na Božje obećanje Abrahamu da će njegovom potomku dati cijeli svijet.

4.6. Lk 4,16-30

Tekst govori o Isusovoj veličini do te mjere da se citira tekst iz proroka Izaije (Lk 4,18-19). Ovo daje povoda da se prouči prisutnost teme saveza. Uz to, u tekstu se nalaze i aluzije na Iliju i Elizeja, tako da se mogu uočiti moguće implicitne reference na savez. Razlog uvrštenja ovog teksta među implicitne aluzije na savez nije teološka pretpostavka, nego sam Lukin ulomak, kao i kontekst ovog ulomka. Naime, ulomak je citat iz Iz 61,1-3; dok se u cijelom ulomku

⁶⁶ Usp. Robert Lawson BRAWLEY, For Blessing All Families of the Earth, 21.

donose aluzije na dva starozavjetna proroka. Govor o udovici i gubavcu implicitno ističe da su i »autsajderi« pozvani biti dionici Božjeg otkupljenog naroda. Isus će svoje djelovanje prvenstveno usmjeriti prema onima koji su bili odbačeni, tj. Isusovo djelovanje nije ograničeno samo na Izraelce, nego na sve ljude. Jasno je stoga da je Isus svoje tumačenje Izaijina govora (Iz 61,1-3) obojio univerzalnošću i bezuvjetnom prirodom abrahamskog saveza. U svom obraćanju u sinagogi Isus prvenstveno citira Iz 61,1-3; no ovi redci pripadaju duljem ulomku koji se sastoji od Iz 61,1 – 62,12. Posebno su zanimljiva dva retka i to Iz 61,8-9).⁶⁷ U njima Bog obećava nagradu vjernom ostatku naroda kao i to da će se držati saveza zauvijek. Vječni savez je rezultat djelovanja Mesije.⁶⁸ Vječni savez je ustanovljen u Kristu, kao što je naznačeno u hvalospjevu *Sad otpuštaš*. Citiranjem Izaijina teksta Luka je želio naglasiti da je Božje oslobođenje došlo ne samo Židovima nego i poganima; a vjerojatno je ovaj Izaijin citat sadržavao aluzije na savez. Prisutnost i razvoj ovih teoloških motiva može se uočiti ako se posebno pažljivo promotri starozavjetni citat i ako se gleda na širi kontekst Lukine naracije, tj. ako se gleda u cjelini.

U Isusovu propovijedanju povezana su tri saveza: abrahamski, davidovski i izaijevski. Ovi savezi su međusobno povezani kroz ispunjenje tih saveza u Isusu i njegovu djelovanju. Isus je pomazani sluga/glasnik Izaijin, davidovski Mesija/Kralj koji ima moć podijeliti blagoslov spasenja kako Židovima tako i poganima. Ovi blagoslovi nadilaze vremenske i prolazne granice, na što ukazuje i aluzija Izaijina vječnog saveza u Isusu.

4.7. Lk 13,10-17

Referenca na Abrahama ukazuje na mogućnost aluzije na savez. U retku 16 Isus koristi argument »od manjeg ka većem – ako je nešto..., koliko više...«. Izraz »kćer Abrahamova« ukazuje da je ženi ne samo ponuđeno spasenje nego su joj ponuđeni i blagoslovi obećani Abrahamu. Eshatološko spasenje unaprijed predočeno u ovoj zgodi ozdravljenja u subotu povezano je s abrahamskim obećanjima. Ozdravljenje se događa u subotu kada je prema Mojsijevu zakonu zabranjeno raditi. Ipak, utemeljenje ovog ozdravljenja temelji se jedino na bezuvjetnom Božjem milosrđu – koje je karakteristika abrahamskog saveza. Subotnji blagoslovi se izriču na temelju realiziranja bezuvjetnih obećanja abra-

⁶⁷ Tekst glasi: »Jer ja, Jahve, ljubim pravdu, a mrzim grabež nepravedni. Vjerno ću ih nagraditi i sklopiti s njima Savez vječni. Slavno će im biti sjeme među pucima i potomstvo među narodima. Tko god ih vidi, prepoznat će da su sjeme što ga Jahve blagoslovi.«

⁶⁸ Usp., John N. OSWALT, *The Book of Isaiah. Chapters 40-66*, Grand Rapids, 1998., 573.

hamskog saveza. Isus je izlio blagoslove na one koji su zanemareni i odbačeni od strane društva budući da pristaju na bilateralne uvjete Mojsijeva zakona; primaju blagoslov pozivajući se na nadmoćnost unilateralnog vida Abrahama saveza. Zgoda pokazuje da je bilateralni vid saveza podvrgnut nadmoćnijem unilateralnom i bezuvjetnom vidu saveza. Dobiva se dojam da je Mojsijev savez utemeljen na božanskoj dobrostivosti; a primjer te dobrostivosti je Abrahamov savez.

4.8. Lk 13,22-30

I ovaj tekst sadrži referencu o Abrahamu, a nakon toga referencu univerzalizma, što je i razlog uvrštenja u tekstove koji implicitno govore o savezu. Kroz trinaesto poglavlje Lukina evanđelja se provlači tema da dionik saveza pomaže rastu kraljevstva. Referenca na Abrahama u Lk 13,28 izrečena je u sklopu scene o osudi. Oni koji su dobri ući će na uska vrata u kraljevstvo nebesko; a oni su satkani od istog materijala kao i patrijarsi i proroci, tj. njihov zajednički status je saveznički odnos s Bogom. Raznolikost osoba na gozbi ukazuje na univerzalnost koja je obećana Abrahamu kod sklapanja saveza.⁶⁹

Ne treba zanemariti činjenicu da se može uočiti paralela između Lk 13,29 i Iz 59,19; ali i s tekstem koji slijedi kod Izaije. Izaija u 59 poglavlju osuđuje nevjernost Božjeg naroda i govori da pravedni Bog treba intervenirati. Oni s istoka i zapada će se pribojavati Boga, njegova suda i pravednosti, a oni koji se obrate bit će dionici novog vječnog saveza (Iz 59,20-21). Tekst ukazuje da to da su oni koji borave na gozbi tamo dospjeli zahvaljujući Božjem milosrđu, bezuvjetnoj i unilateralnoj Božjoj inicijativi, koju su razumjeli oni pravednici koji su ušli na uska vrata. Važno je naglasiti da se ova Božja inicijativa ne temelji na fizičkim potomcima.

4.9. Lk 16,19-31

Ideja saveza se nalazi u referenci na Abrahama kao onoga koji tješi Lazara i koji mu omogućuje konačno spasenje. Ispunjeni blagoslovi saveza utjelovljeni su u nebeskom liku Abrahama. Bogataš je bio židovskog podrijetla; on Abrahama dva puta naziva ocem. No njegova zloporaba zemaljskih dobara i njegov stav prema siromašnima i onima koji su na rubu društva diskvalificirao ga je iz participacije na Abrahamovim blagoslovima saveza, tj. svojim postupcima

⁶⁹ Usp. Ian Howard MARSHALL, *The Gospel of Luke*, 567-568.

je izgubio mjesto u budućem životu. Za Luku obećanja saveza nalaze svoje ispunjenje ne samo u zemaljskom kontekstu (tjelesno, socijalno ili ekonomski) nego u ovoj prisposobi svoje ispunjenje nalaze i u duhovnoj dimenziji.

4.10. Lk 18,35-43

Naracija je jasno usmjerena prema slijepcu koji moli za pomoć te na Isusov odgovor u kojem mu obećava spasenje. Ozdravljenje slijepca dolazi nakon njegove vjere u Isusa kao Sina Davidova. Ovaj izraz »Sin Davidov« jasno u sebi nosi kraljevsku mesijansku oznaku.⁷⁰ Ozdravljajući slijepca, Isus implicitno tvrdi da je on Sin Davidov; on potvrđuje ono što je o njemu rečeno ranije (Lk 4,18; 7,22, s aluzijom na Iz 61,1). Ovo je zanimljiva kombinacija. Isus, kao zakoniti Davidov potomak, ima pravo na saveznička obećanja; a u isto vrijeme, kao kraljevski Mesija, on ima moć dijeliti blagoslove saveza. Bezuvjetno milosrđe je udijeljeno slijepom prosjaku; ipak, nužan preduvjet za ovo bezuvjetno milosrđe je vjera.

4.11. Lk 19,1-10

Referenca na Zakeja, sina Abrahamova, čini se da uključuje koncept saveza. Zakej, kao sin Abrahamov, član je saveza i ima pravo tražiti blagoslove koji su obećani savezom. On se poziva na unilateralno milosrđe Božje. Isus odgovara na ovu molbu ističući da i on ima pravo na blagoslov.

4.12. Lk 20,41-44

Gornji tekst govori o sinu Davidovu. Razlog uključenja ovog ulomka u niz tekstova koji govore o savezu je međutekstualna ovisnost. Naime u gornjem tekstu Isus citira Ps 110. Posebno treba uzeti u obzir redak 4: »Zakleo se Jahve i neće se pokajati: 'Dovijeka ti si svećenik po redu Melkisedekovu!'« Prvi dio retka LXX prevodi ovako: »ἄμωσεν κύριος καὶ οὐ μεταμελήθησεται«. Psalam ističe da se Bog zakleo (glagol ἄμωμι) zavjetom (ὄρκος). Riječ »zavjetovati« je sama za sebe dovoljna da se može implicitno govoriti o savezu.⁷¹ Zanimljivo je da među evanđeljima samo Luka govori o tome kako se Bog

⁷⁰ Usp. Joseph Augustine FITZMYER, *The Gospel According to Luke*, 1214; John NOLLAND, *Luke*, 900.

⁷¹ Usp. Christopher J. BAKER, *Covenant and Liberation. Giving New Heart to God's Endangered Family*, Frankfurt am Main, 1991., 33.

zakleo Abrahamu, ocima i Davidu; i samo Luka pokazuje da je svjestan i da razumije implikacije bezuvjetnog i unilateralnog vida saveza (Lk 1,73; Dj 2,30). Čini se da je Božja zakletva u Ps 110,4 temelj za obećanje univerzalne pobjede.

5. Implicitne reference na savez u Djelima apostolskim

5.1. Dj 2,14-47

Petar u svom govoru citira JI 3,1-5 ističući da će na sve sići Duh Sveti.⁷² Dj 2,30 podsjeća na Ps 132,11, tj. donosi aluziju na ovaj psalamski redak da bi se potpomogla nova egzegeza Psalma 16 u kojem David objavljuje Boga, znajući da je on sklopio savez s njim, da će njegov potomak na njegovu tronu vladati nakon njega (Dj 2,30a). Stoga on proročki govori o tjelesnom uskrsnuću, ne svojem, nego Isusovom. Luka tumači Psalam 16 u svjetlu Božjih obećanja danih Davidu. Uskrsnuće koje se nagoviješta u Ps 16,8-11 dio je ispunjenja obećanja da će Davidov potomak vladati.⁷³ S velikom vjerojatnošću se može govoriti da Božja zakletva (Dj 2,30) aludira na davidovski savez i obećanja (usp. 2 Sam 7,12-16). Dj 2,30 uključuje aluziju na Ps 132,11ss gdje se govori o Božjoj zakletvi da će Davidov potomak vladati. No bez obzira je li pisac imao na umu 2 Sam 7 ili Ps 132, jasno je da Dj 2,30 u biti govore o Božjem obećanju i zakletvi koja u sebi nosi savezničku ideju.

Petar u svom govoru aludira na davidovski savez, a ne savez s Mojsijem. Sav svoj argument temelji na Božjoj zakletvi danoj Davidu (obećanje, trajna ljubav, savez: usp., 2 Sam 7,12-16).⁷⁴ Božje obećanje kojim se zakleo Davidu jamči sigurno i bezuvjetno ispunjenje blagoslova. Tako da se može reći da su i uskrsnuće i darivanje Duha obećanja koja su realizirana u Isusu Kristu.

5.2. Dj 13,13-52

Reference na »obećanje« i »ispunjenje« (povezano s Abrahamom, Davidom i Mojsijem); određeni elementi saveza (pozivanje na raniju povijest) te citiranje Iz 49,6, razlog su zašto se ovaj tekst uvrštava u savezničke reference. Pavao u

⁷² Tekst koji Petar donosi nije doslovno citiranje, nego ima sedam različitih promjena. Više o ovom vidi u: Darrell L. BOCK, *Proclamation From Prophecy and Pattern. Lukan Old Testament Christology*, Sheffield, 1987., 163.

⁷³ Vidi: Mark L. STRAUSS, *Davidic Messiah in Luke-Acts*, 138; Darrell L. BOCK, *Proclamation From Prophecy and Pattern*, 177.

⁷⁴ Vidi: Darrell L. BOCK, *Proclamation From Prophecy and Pattern*, 182-183; Robert F. O'TOOLE, Acts 2:30 and the Davidic Covenant of Pentecost, u: *Journal of Biblical Literature*, 102 (1983.) 2, 245-258.

svom govoru u Antiohiji pizidijskoj podsjeća na događaje iz izraelske povijesti; događaje koje je Bog obećao Abrahamu: umnažanje naroda; put u Egipat, izlazak iz Egipta, hod u pustinji, ulazak u obećanu zemlju, vladavina sudaca, davidovska monarhija te konačno dolazak Isusa kao Mesije. U ovom ulomku Luka pet puta citira LXX: u Dj 13,33 on citira Ps 2,7 i to doslovno. Drugo citiranje je u Dj 13,34, gdje citira Iz 55,3c, no ne doslovno. LXX tekst Iz 55,3c glasi: »Sklopit ću s vama Savez vječan, Savez milosti Davidu obećanih.« Luka ne spominje savez vječni te ne govori da će se »sklopiti« savez, nego da će »dati« savez.

Briga za davidovski savez jasno se vidi u Dj 13,23: »Iz njegova (Davidova) potomstva izvede Bog po svom obećanju Izraelu Spasitelja, Isusa«. Zanimljivo je da se uopće ne govori o Abrahamovu savezu u istom kontekstu, nego se samo spominje Abraham u retku 26: »Braćo, sinovi roda Abrahamova, vi i oni koji se među vama Boga boje, nama je upravljena ova Riječ spasenja« te u r. 32: »I mi vam navješćujemo evanđelje: obećanje dano ocima«.

I prije nego li je izričito spomenut Abraham (Dj 13,26), nekoliko detalja naznačuje da se imalo na umu abrahamski savez. Ti detalji su: 1) Pavao se poziva na patrijarhe (Dj 13,17); a upravo su patrijarsi integralni dio saveza; 2) Pavao se poziva na Post 15,13-16 gdje se nalazi sažetak Božjih obećanja danih Abrahamu (Dj 13,17-19); 3) Pavao kad govori o ulasku u obećanu zemlju koristi riječ *κατακληρονομέω* (Dj 13,19), što je aluzija na Abrahamovu baštinu.

I ovdje Luka davidovski savez uključuje u abrahamski. U Dj 13,23 on identificira Isusa kao *σπέρμα* – potomka Davidova, a ovo je obećano već ranije dano Abrahamu. Osim toga, Pavao tvrdi da on i Barnaba naviještaju radosnu vijest koja je obećana ocima (Dj 13,32-33). »Obećanje ocima« izraz je koji snažno podsjeća na abrahamski savez. Isto tako činjenica da će se to obećanje ispuniti *τοῖς τέκνοις [αὐτῶν] ἡμῖν* podsjeća na obećanje Abrahamu i njegovu potomstvu.

Luka se na davidovski savez poziva kad govori o mesijanizmu, dok se abrahamski savez spominje kad se ističe tko je sve član saveza, tj. oni kojima su obećanja dana Davidu ponuđena. Tekst bez sumnje jasno ističe da su »obećanja dana Davidu« bezuvjetna obećanja, koja se temelje na božanskoj inicijativi.

5.3. Dj 15,1-35

Tekst izravno spominje obrezanje, koje je usko povezano s konceptom saveza. Oba retka (Dj 15,1.5) zanimaju se za sličnu situaciju: Mogu li pogani biti dio savezničke zajednice (tj. mogu li biti spašeni) bez obrezanja? I drugo pitanje se postavlja u ovom ulomku: Mogu li pogani živjeti među Židovima a da ne po-

stanu simpatizeri židovstva? Tekst jasno govori da se ne misli na Abrahamov, nego na Mojsijev savez, tj. obdržavanje Mojsijeva zakona.

Zanimljiv je i redak 10, koji nosi aluzije na Mojsijev savez. Naime, riječ ζυγός koja se prevodi kao 'jaram' mogla bi biti metaforička referenca na savezničke uvjete, koje tekst smatra dijelom Mojsijeva zakona.⁷⁵ Mojsijev savez i Mojsijevi propisi nisu eliminirani, nego stavljeni na pravo mjesto Petrovom argumentacijom i odnosom s Abrahamovim savezom na koji se aludira u Dj 15,17 (citirajući Amos 9,11-12).

Djelotvornost Mojsijeva saveza je umanjena u odnosu na spasenje. Prema Luki, bezuvjetno i unilateralno univerzalno obećanje Abrahamova saveza zanemaruje uvjet obrezanja koji je do tada bio znak učlanjenja u Mojsijev savez a time i otvorenost da se mogu primiti blagoslovi. Abrahamovo obećanje saveza redefinira tko može biti član saveza i uvjet obrezanja stavlja kao poduvjet (a ne glavni uvjet) primanja blagoslova. Abrahamov savez prethodi Mojsijevu dajući odrednice savezničkog identiteta.⁷⁶

5.4. Dj 21,17-36

Spominjanje obrezanja ponovno je razlog da se pogleda može li se u ulomku pronaći koncept saveza. U tekstu se Pavao optužuje da zavodi narod, da odvraća od hramskog kulta, kakav se nalazi u Mojsijevu savezu, a glede obrezanja i običaja. U tekstu se stoga nalazi jasna referenca na Mojsijev savez i odredbe toga saveza. Čini se da Luka i dalje daje važnost Mojsijevu savezu i običajima, tj. da vjerni Židovi ne trebaju odbaciti savez i običaje. No ono što Luka želi reći jest da obrezanje i običaji ne igraju presudnu ulogu kod spasenja. Uvjetni vidik Mojsijeva saveza stavlja se u prvi plan time što se Pavao podvrgava uputama Jakova i starješina; ali treba reći da Luka ne razumije koju ulogu imaju uvjeti Mojsijeva saveza za vjerne Židove. Kasnije, u Dj 22, govori se da je smisao uvjeta Mojsijeva saveza da Bog ne ograniči svoje milosrđe prema Židovima.

5.5. Dj 26,1-32

Pavao je dobio zadaću da navijesti svjetlo Židovima i poganima, i zbog toga se ovaj tekst povezuje s konceptom saveza. Pavao u Dj 26,6 govori o nadi u obeća-

⁷⁵ Vidi: Paul KALLUVEETTIL, *Declaration and Covenant. A Comprehensive Review of Covenant Formulae from the Old Testament and the Ancient Near East*, Rome, 1982., 55.

⁷⁶ Usp. John NOLLAND, *A Fresh Look at Acts 15:10*, u: *New Testament Studies*, 27 (1980.) 1, 105-115, posebno 110.

nja koja je Bog dao ocima »našim«. Kontekst ukazuje da je obećanje o kojem je riječ u stvari uskrsnuće. Nada o kojoj se govori u Dj 26,6 nije nada u pojedinačno uskrsnuće, nego prije svega nada u život vječni cijelog Izraelskog naroda; radi se o zajedničkoj nadi (»nada dvanaest plemena«). Ova zajednička obećanja i zajednička nada ima svoje središte u Isusu i njegovu uskrsnuću budući da je on »prvously od mrtvih« (Dj 26,23). Dodatni dokaz za ovu tvrdnju je Dj 13,32-24 gdje se jasno govori da je Kristovo uskrsnuće od mrtvih obećanje dano Davidu. Stoga se ovo obećanje može staviti u kontekst saveza s Davidom. Pavao je bio svjestan davidovskog saveza koji je bio temelj obećanja i nade u uskrsnuće. Očita je aluzija na Iz 42, da bi se ukazalo na Isusovo poslanje da će on ispuniti abrahamski savez. Prema abrahamskom savezu Isus ima spasenjsku ulogu; a njegovo uskrsnuće je uključno naznačeno u davidovskom savezu.⁷⁷

Iako reference na savez nisu česte kod Luke-Djela, ipak »su jezgra Luke-Djela«. ⁷⁸ Luka-Djela tjeraju čitatelje da na nov način gledaju na Božja obećanja dana Abrahamu: Isus je potomak u kome će se svi ljudi biti blagoslovljeni. U isto vrijeme tjeraju čitatelje da na nov način gledaju na Isusa i Boga: Isus nije došao i ne postoji samo za sebe, nego je došao sve blagosloviti. Ovakvo gledanje na savez ima utjecaja i na gledanje samog Boga. Bog kod Luke-Djela nije Bog koji stoji na sudačkoj stolici i sudi drugima, nego je Bog koji obećava blagoslov svima.⁷⁹

Zaključak

U ovom članku se nastojalo prikazati sva eksplicitna i implicitna mjesta koja govore o savezu a koja se nalaze bilo u Lukinu evanđelju, bilo u Djelima apostolskim. U oba djela, nalazi se četiri eksplicitne reference na savez: u *Benedictusu*; Posljednjoj večeri; Petrovu govoru u Salomonovu trijemu te Stjepanovu govoru. Osim ovog, nalazi se još 17 implicitnih referenca na savez. Četiri se nalaze u izvještajima o djetinjstvu Isusovu. Jedna implicitna referenca u propovijedanju Ivana Krstitelja u Lukinu evanđelju; kao i moguća referenca u govoru o Isusovoj kušnji u pustinji. Isusova propovijed u Nazaretu također sadržava aluzije na savez. Dva izvještaja o ozdravljanju implicitno govore o ideji saveza (ozdravljenje u subotu i ozdravljenje slijepca), kao i dvije prispodobe (prispodoba o uskim vratima i prispodoba o bogatašu i Lazaru). Od mjesta u Djelima

⁷⁷ Vidi: Robert F. O'TOOLE, *Acts 26. The Christological Climax of Paul's Defense (Ac 22:1 – 26:33)*, Rome, 1978., 21.

⁷⁸ Usp. Robert Lawson BRAWLEY, *For Blessing All Families of the Earth*, 26.

⁷⁹ Usp. *Isto*.

apostolskim, pet se nalaze u govorima, dok su ostala dva nalaze unutar dijaloga. Dijelovi Lukina evanđelja koji govore o Isusovu putu prema Jeruzalemu sadržavaju pet implicitnih referencijai na savez.

Luka-Djela prvenstveno govore o Abrahamovu i Davidovu savezu. Ova dva saveza su temeljna za Lukinu teologiju povijesti spasenja. Davidovski savez je značajan zato što je njegovo ispunjenje temelj; ovaj savez identificira Isusa kao onoga koji je pomazan i koji će donijeti obećano spasenje. O abrahamskom savezu se uglavnom govori kada se identificira one kojima je ponuđeno i dano obećanje blagoslova spasenja. Čini se da je Lukina glavna namjera bila, kad govori o Abrahamovu savezu, naglasiti univerzalnost spasenja, tj. da spasenje nije ograničeno samo na izraelski narod nego svoje granice širi i obuhvaća sve ljude. Abrahamski savez zauzima glavno mjesto u narativnim dijelovima koji opisuju Isusov put prema Jeruzalemu. Tema Abrahamova saveza dobiva još više na važnosti ako se uoči da je tema učeništva isto tako naglašena u ovim dijelovima. O Mojsijevu savezu se govori najmanje četiri puta. Zanimljivo je da se svi slučajevi nalaze u Djelima apostolskim. Luka spominje ovaj savez vrlo često u kontekstu kad želi ukazati na izraelsku nevjernost i nerazumijevanje; nerazumijevanje da su blagoslovi saveza bezuvjetni. Tekstovi o savezu su prije svega povezani s Isusom, i s činjenicom da je Isus ispunjenje svih saveza.

Izvjestaji o djetinjstvu anticipiraju savezničke blagoslove. Osim toga, reference na savez daju načela za spasenjska Božja djela. Saveznički blagoslov spasenja se izliva na one koji odgovore na Božju unilateralnu milost, tako što donose plodove obraćenja. Primjeri ovog odgovora i obraćenja mogu se vidjeti kod Ivana Krstitelja i kod izvještaja o Zahariji. Potrebno je živjeti obraćenje – a model toga je Abraham. Vječna dimenzija savezničkih blagoslova vidljiva je u raznim zgodama: Isusovo propovijedanje u Nazaretu, prispodoba o uskim vratima, prispodoba o bogatašu i Lazaru, pitanje Sina Davidova, Posljednja večera. U svim ovim zgodama eshatologija igra značajnu ulogu. Čini se da Luka smatra da Bog redefinira značenje i primjenu savezničkih obećanja.

Oproštenje grijeha, koje donosi Isus, povezano je sa savezničkim blagoslovima. Isus je Davidov potomak. Ova ideja povezanosti oproštenja grijeha i saveza nalazi se samo u Djelima apostolskim. Obraćenje i vjera se ne traže da bi se dobili blagoslovi, nego se traže kao odgovor na bezuvjetna obećanja koja Bog nudi.

Luka pokazuje da je savez, obećanje, zavjet dan ocima isključivi temelj spasenja. Čini se da je Mojsijevu savezu umanjena vrijednost, bilo zajednički bilo pojedinačno. Naime, Mojsijev savez i Zakon nemaju više onu odlučujuću ulogu kod spasenja koju je naglašavao židovstvo. Zajedničko sa židovstvom je

Lukino naglašavanje Božje milosti. Ideja saveza kod Luke-Djela je prije svega instrumentalna, tj. koristi se prije svega da istakne Božje spasenjsko djelovanje, a u isto vrijeme da podsjeti na unilateralni vid saveza.

Ideja saveza prvenstveno se predstavlja u bezuvjetnom, unilateralnom obliku. Bog ispunja ono što je obećao, a rezultat toga je spasenje koje donosi.

Summary

THE COVENANT IN LUKE'S GOSPEL AND THE ACTS OF THE APOSTLES

Darko TOMAŠEVIĆ

Catholic Theological Faculty in Sarajevo
Josipa Stadlera 5, BIH – 71 000 Sarajevo
darko.tomasevic@gmail.com

The question of the covenant in Luke's writings has not been researched sufficiently even though Luke explicitly mentions the word covenant in both his works: twice in his Gospel and twice in the Acts of the Apostles. In addition to these explicit references there are a further seventeen indirect allusions to the Covenant in Luke. Twelve of these can be found in his Gospel and five in the Acts of the Apostles. When speaking about the covenant, Luke primarily takes his unilateral view and makes allusions to the covenant that God made with Abraham, David, Moses and Elijah. He primarily speaks about the covenants with Abraham and David, which are essential to Luke's theology of redemption. Namely, David's covenant was essential because, according to Nathan's prophecy it is from David's roots that the Saviour would emerge (2 Sam 7:12-16). Abraham's covenant is important because his descendants are promised salvation; not only the Israelites but all men. Through Abraham's covenant Luke wishes to stress the universality of salvation. The covenant with Moses is used by Luke to point out the Israelites unfaithfulness.

According to Luke the covenant is above all the reason for salvation that is realised in Jesus Christ. Jesus is the fulfilment of the covenant. By accepting the covenant, man is asked to respond by converting. Referring to the covenant Luke also emphasises God's mercy. God is the one who fulfils his promises made in his covenant; and the fundamental promise is redemption.

Key words: covenant, Luke's Gospel, Acts of the Apostles, unilateral view of the covenant, redemption.